

नेपाली उपन्यासमा पत्रप्रयोगको प्रयोजन

विष्णु न्यौपाने, पिएच.डी *

Article History: Received 6 Sep. 2021; Reviewed 21 Oct. 2021; Revised 5 Nov. 2021; Accepted 20 Dec. 2021.

लेखसार

प्रस्तुत अनुसन्धानात्मक लेखमा नेपाली उपन्यासमा पत्रप्रयोगको प्रयोजनको विश्लेषण र मूल्याङ्कन गरिएको छ । विशेष कारणले आफ्ना शुभचिन्तकहरू घरठेगानाबाट टाढा भएको अवस्थामा विचारविनिमयको महत्त्वपूर्ण साधनकारूपमा पत्रको प्रयोग गरिन्छ । घरायसी कुराहरू, सुखदुःख, मायाप्रेम, गुनासाहरू तथा आर्थिक लेनदेनका कामकारवाहीहरू पत्रमा व्यक्त गरिन्छन् । साहित्यका विभिन्न विधामा पनि पत्रको प्रयोग गरिएको पाइन्छ । तीमध्ये कतिपय उपन्यासमातिनको अंशका रूपमा पत्रको प्रयोग गरिएकाहुन्छन् । त्यस्ता पत्रहरू मानिसको वास्तविक जीवनसँग सम्बन्धित रहेर आदानप्रदान गरिएका भन्दा पनि साहित्यकारले साहित्यिक रचनाका मूल तत्वको संवर्द्धनमा उपयोग गरेका हुन्छन् । नेपाली उपन्यासमा प्रयुक्त पत्रको स्वरूप, विषयवस्तु र अभिप्रायकोनिरूपण गर्नु यस लेखको उद्देश्य हो । प्रस्तुत उद्देश्यप्राप्तिका लागि उपन्यासमा पत्रप्रयोगको आवश्यकता र उपन्यासमा पत्रप्रयोगको प्रयोजनलाई सैद्धान्तिक ढाँचाका रूपमा अवलम्बन गरी नेपाली उपन्यासमा प्रयुक्त पत्रहरूको पाठगत साक्ष्यका आधारमा पत्रको अध्ययन, विश्लेषणद्वारा सामान्यीकरण गरी निष्कर्षीकरण गरिएको छ । उपन्यासमा पत्रप्रयोग उपन्यासकारको विशिष्ट शैली भएकाले यिनले कथावस्तुको विन्यासमा रोचक तथा सार्थक निष्कर्षउन्मुख बनाउने, पात्रको चरित्राङ्कन र परिवेश चित्रणमा यी बहुपयोगी हुने निष्कर्ष निकालिएको छ ।

शब्दकुञ्जी: आरामी खबर, आर्थिक कारोबार, घरव्यवहार, मायाप्रेम, सुखदुःख

विषय परिचय

मानिस समाजमा बस्ने भएकाले आफ्ना कुरा अरूलाई सुनाउनु र अरूका कुरा आफूले सुन्नु आवश्यक हुन्छ । सुनाउने र सुन्ने दुवै पक्ष नजिक हुँदा वा सँगै रहँदा ती कुराहरू एकआपसमा राख्न सहज रूपमा सम्भव हुन्छ । मानिस सधैं एकै ठाउँ, एकै परिस्थितिमा बस्दैन तथा परिस्थितिले बस्न पाउँदैन पनि । पढ्नका लागि, नोकरीका लागि वा अन्य विविध सन्दर्भमा मानिस घरदेखि बाहिर जानुपर्ने अवस्था आउँछ, नियमित भेटघाट हुन सक्दैन । त्यस्तो अवस्थामा आफूभन्दा टाढा भएका आफन्तजन आदिलाई भेट्ने, खबर आदानप्रदान गर्ने आवश्यकता हुन्छ । टाढा भएको अवस्थामा कुरा सुनाउने वा सुन्ने केही माध्यम आवश्यक हुन्छ । त्यस्ता विभिन्न माध्यमहरू छन् । तीमध्ये पत्र पनि एक हो । पत्र विशेष परिस्थितिमा घरव्यवहार, मायाप्रेम आदि विषयवस्तु प्रस्तुत गरी व्यक्त गरिने भाषिक अभिव्यक्ति हो जसमा प्रेषक र प्रापक दुई पक्ष हुन्छन् । त्यस्ता पत्रहरूलाई उपन्यासको अंशका रूपमा प्रयोग गरिएको पाइन्छ ।

उपन्यासमा पत्रको प्रयोग गरिनु उपन्यासकारको निजी शैली हो । सबै उपन्यासकारले आफ्ना रचनामा पत्रको प्रयोग गरेका हुँदैनन् । उपन्यासकारले म अब उपन्यासमा पत्र लेख्छु भनेर ती लेखिँदैनन्, विषयवस्तुको आवश्यकताले पत्र लेखिएका हुन्छन् । पत्रको प्रयोगले उपन्यासमा विशेष कलात्मकता

* उपप्राध्यापक, सरस्वती बहुमुखी क्याम्पस (मानविकी सङ्काय, नेपाली विभाग), त्रिभुवन विश्वविद्यालय, नेपाल ।

थपिएको हुन्छ। कथावस्तुको विशेष मोड तथा विषम परिस्थितिमा यिनीहरू प्रयोग गरिएका हुन्छन्। त्यसरी प्रयोग गरिएका पत्रले ती उपन्यासमा विशेष भूमिका निर्वाह गरेका हुन्छन्। नेपाली उपन्यासहरूमा उपन्यासको अंशका रूपमा पत्रको प्रयोग गरिएको पाइन्छ। ती पत्र किन, कसरी र केका लागि प्रयोग गरिए भन्ने कुराप्रति आमपाठक अभिरुचि राख्दछन्। नेपाली उपन्यासमा प्रयुक्त पत्रको स्वरूप, विषयवस्तु र अभिप्राय निक्यौल गर्नु यस लेखको उद्देश्य हो। उपन्यासकारले उपन्यासको अंशका रूपमा प्रयोग गरेका पत्रको अध्ययनमा मात्र प्रस्तुत लेख केन्द्रित छ। नेपाली उपन्यासमध्ये सम्भावनारहित उद्देश्यमूलक नमुना छनोट विधिका आधारमा कृतिहरू छनोट गरी ती कृतिमा प्रयुक्त पत्रको स्वरूप, विषयवस्तु र अभिप्रायको मात्र अध्ययन गरिएको छ। नेपाली उपन्यासमा प्रयुक्त पत्रलाई आधार बनाई तिनकोसमीक्षा गरिएको यो अध्ययन अनुसन्धाता, साहित्यकार, समालोचक, शिक्षक, विद्यार्थीका लागि उपयोगी र महत्त्वपूर्ण हुने देखिन्छ। उपन्यासमा प्रयुक्त पत्रको बारेमा यस अगि व्यवस्थित अध्ययन भएको देखिँदैन। त्यसैले यस क्षेत्रमा अध्ययन गर्नु आवश्यक भएको छ। त्यसै सन्दर्भमा यस लेखको शीर्षक *नेपाली उपन्यासमा पत्रप्रयोगको प्रयोजन* बढी सान्दर्भिक छ।

अध्ययनको विधि

प्रस्तुत अध्ययनका निम्ति निर्धारित उद्देश्य पूरा गर्न पुस्तकालय कार्यबाट पत्रप्रयुक्त नेपाली उपन्यासहरूलाई प्राथमिक सामग्रीका रूपमा सङ्कलन गरिएको छ। यसरी सङ्कलित सामग्रीहरूबाट प्राप्त तथ्याङ्कको विश्लेषण र मूल्याङ्कन गरी सामान्यीकृत निष्कर्षसम्म पुग्नका लागि विभिन्न सैद्धान्तिक र प्रायोगिक समालोचनाका ग्रन्थहरूलाई द्वितीयक सामग्रीको रूपमा सङ्कलन गरिएको छ। उपर्युक्त दुवै प्रकारका सामग्रीहरूको समुचित प्रयोग गरी नेपाली उपन्यासमा प्रयुक्त पत्रको स्वरूप, विषयवस्तु र तिनको औचित्य विश्लेषणको एउटा सैद्धान्तिक ढाँचा तयार पारिएको छ र निगमन विधिबाट सामग्रीको व्यवस्थापन गर्दै त्यसलाई अर्थापन गरिएको छ।

सैद्धान्तिक आधार

उपन्यासमा कुनै विषयमा जोड दिनुपर्दा, पात्रको परिचय दिन तथा वातावरणको विशिष्टता व्यक्त गर्ने सन्दर्भमा पत्रप्रयोग गरिएको हुन्छ। आफ्ना आफन्त वा नजिकका व्यक्तिलाई प्रत्यक्ष भेट्न नसकेको, नपाइएको वा नचाहेको अवस्थामा पत्र महत्त्वपूर्ण साधन बन्दछ। कतिपय सन्दर्भमा आफ्नो मनपरेको मान्छे : प्रेमी-प्रेमिका, पति-पत्नी, साथी-साथी) बिच केही कुरा व्यक्त गर्नुपर्ने तर मनका कुरा व्यक्त गर्न अष्टेरो परेको अवस्थामा पत्र नै उपयुक्त माध्यम बन्दछ। घरपरिवारका घरायसी कुरा, आर्थिक लेनदेनका कुरा, आफन्तजनका घरायसी कामकारवाही, पति-पत्नीका सुखदुःख, प्रेमी-प्रेमिकाका मायाप्रेम पत्रका माध्यमबाट प्रस्तुत गर्दा बढी उपयोगी हुन सक्दछन्। उपन्यासकारले पात्रको चरित्रचित्रणका लागि पत्रको सहारा लिन सक्छ। त्यस्ता पत्रहरू वास्तविक जीवनसँग सम्बन्धित, यथार्थ धरातलमा आधारित वा साहित्य सिर्जनाको प्रयोजनमा स्रष्टा आफैले निर्मित वा काल्पनिक पनि हुन सक्दछन्। पत्रमा पति-पत्नीका सुखदुःख, प्रेमी-प्रेमिकाका मायाप्रेम, घरपरिवारका सदस्यहरू बिच आपसी घरायसी कुराहरू, आफन्तजनका घरायसी कामकारवाही तथा आर्थिक लेनदेनका कुरामा पत्र लेखिएका हुन्छन्।

पत्रमा दुईओटा पक्ष अपेक्षित हुन्छन् : पत्र लेख्ने, पठाउने वा प्रेषित गर्ने पहिलो पक्ष र पत्र प्राप्त गर्ने दोस्रो पक्ष। पत्र प्रेषित गर्ने पहिलो पक्षलाई प्रेषक र पत्र प्राप्त गर्ने दोस्रो पक्षलाई प्रापक भनिन्छ। ती दुवै व्यक्ति, दुवै संस्था वा एउटा व्यक्ति र अर्को संस्थामध्ये जुन पनि हुन सक्दछ। पत्रका प्रयोक्तका रूपमा

घरपरिवारका सदस्य, पति-पत्नी, साथी-साथी, प्रेमी-प्रेमिका, सरकार-जनता, व्यक्ति-कार्यालय आदि हुन्छन् । घरपरिवारका सदस्यहरू विच लेखिएका पत्रमा आरामी खबर, आर्थिक लेनदेन, घरायसी गन्थन, घरव्यवहारसम्बन्धी कुराहरू उल्लेख गरिएका हुन्छन् । पति-पत्नीका विच लेखिएका पत्रमा घरव्यवहार तथा सुखदुःखका कुरा उल्लेख गरिएका हुन्छन् । सासू-ससुरा, छोरा-छोरी विच लेखिएका पत्रमा घरव्यवहार साथै आर्थिक कारोबार पनि व्यक्त गरिएका हुन्छन् । प्रेमी-प्रेमिकाविच लेखिएका पत्रमा मायाप्रेम तथा विभिन्न गुनासा तथा मागहरू राखिएका हुन्छन् । सर्वसाधारण व्यक्तिले साहुमहाजन तथा ठुलाबडालाई लेखिएका पत्रमा आर्थिक कारोबार, कुनै वस्तु तथा चिजको माग गरिएका आदि कुराहरू व्यक्त गरिएका हुन्छन् ।

उपन्यासमा प्रयुक्त पत्रको निरूपणका निम्ति निम्नलिखित दुईओटा आधारसहितको एउटा सैद्धान्तिक ढाँचा तयार गर्न सकिन्छ : उपन्यासमा पत्रप्रयोगको आवश्यकता, उपन्यासमा पत्रप्रयोगको प्रयोजन । पत्रप्रयोगको आवश्यकतामा भेटघाट हुन नसक्दा, आफ्नो विचार व्यक्त गर्न नसक्दा, आफ्नो विचार व्यक्त गर्न नचाहँदा, हानिनोक्सानी हुने अवस्था हुन्छन् । पत्रप्रयोगको प्रयोजन आरामी खबर, घरव्यवहार, सुखदुःख, मायाप्रेम, आर्थिक कारोबार र विषयको जानकारी आदि हुन्छ । प्रस्तुत लेखमा यिनै दुई पक्षमा केन्द्रित रही नेपाली उपन्यासमा प्रयुक्त पत्रको स्वरूप, विषयवस्तु र अभिप्रायको विवेचना गरी उपन्यासमा प्रयुक्त पत्रको विमर्श र मूल्याङ्कन गरिएको छ ।

विमर्श र परिणाम

रूपनारायण सिंहको *रूपमती* (वि.सं. १९९१) बाट नेपाली उपन्यासले आधुनिक कालमा प्रवेश गरेको हो । यस अगिको समयमा पनि उपन्यासहरू लेखिएका र प्रकशित भएको पाइन्छ । तीमध्ये केही नेपाली उपन्यासहरूमा उपन्यासको अंशका रूपमा पत्रको प्रयोग गरिएका छन् । ती पत्रहरूको सूक्ष्मपठन गरी उपन्यासमा पत्रप्रयोगको आवश्यकता र उपन्यासमा पत्रप्रयोगको औचित्य दुई आधारमा ती पत्रको विमर्श गरी निष्कर्षीकरण गर्न सकिन्छ ।

उपन्यासमा पत्रप्रयोगको आवश्यकता

उपन्यासमा पत्रप्रयोगको आवश्यकता विभिन्न हुन्छन् । भेटघाट हुन नसकेको सन्दर्भमा आरामी खबर सम्प्रेषणका लागि, आफ्नो विचार खुलस्त राख्न नसकेको अवस्थामा आफ्नो विचार राख्ने माध्यमका रूपमा, मन नपरेका कारण आफ्नो मानिसलाई आफ्नो विचार राख्न नचाहेको सन्दर्भमा, कुनै कुरा प्रत्यक्ष राख्दा थप हानिनोक्सानी हुने सन्दर्भमा पत्र लेखिनु आवश्यक हुन्छ । केही नेपाली उपन्यासहरूमा उपर्युक्तसन्दर्भमा विभिन्न पत्रहरू प्रयोग गरिएको पाइन्छ ।

भेटघाट हुन नसक्दा

रूपनारायण सिंहको *भ्रमर* उपन्यासमा प्रयुक्त पत्र भेटघाट हुन नसकेको अवस्थामा लेखिएको छ । टाइगरहिलमा भेटघाट हुँदै नजिकिएका शेखर र वीणामध्ये शेखर पढाइको क्रममा पढ्नका लागि विदेश गएका छन् भने वीणा गाउँमै बसेकी छन् । त्यस्तो अवस्थामा यिनीहरू विच भेटघाट हुन सकेको छैन । शेखरले आफ्नो मनको बह पोख्नका लागि पत्र लेखेका छन् । यसै उपन्यासमा प्रयुक्त पानीजहाजका सहायत्रीहरू यात्राकै क्रममा पानीजहाजको तीन नम्बर क्याबिनबाट रघुवीरले शेखरलाई पठाएको पत्रमा भनिएको छ, “महाशय, मलाई रातीदेखि गानुले चौपट्टै दुःख दिइरहेछ । कृपया मेरो क्याबिनमा पाल्नुभए

अत्यन्त अनुगृहीत हुने छु । रघुवीर राई” (सिंह, १९९३, पृ. ४७) । प्रस्तुत पत्रमा महाजनी प्रवृत्ति देखाइएको छ । हुन पनि रघुवीर राई महाजन नै हुन् । यिनी विरामी भई शेखरलाई भेट्न जान नसकेको अवस्थामा आफू कहाँ आउन भन्न यो पत्र लेखिएको छ ।

आफ्नो विचार व्यक्त गर्न नसक्दा

मोहनबहादुर मल्लद्वारा लिखित *मायारानी* उपन्यासमा प्रयुक्त पत्रहरूमध्ये पाँचौँ पत्र आफ्नो कुरा राख्न नसक्दा लेखिएको पत्र हो । ललित र मायारानी दुवैले एकअर्कालाई माया गर्दथे तर व्यक्त गर्न सक्दैनथे । यिनले जीवनमा एकले अर्कालाई धेरै सहयोग गरे तर जीवन सँगै बिताउने कुरा सोचेनन् । ललित मायारानीलाई माया गरे पनि आफ्नो वचनअनुसार जीवनसाथी तुल्याउन सकेनन् । यसैसन्दर्भमा उपन्यासको कथावस्तु जटिल मोडमा पुगेको बेला ललितले मायारानीलाई पत्र लेखी आफू चाहिँ धेरै टाढा जान्छु । पत्रमा भनिएको छ, “म लाचार छु, मैले मेरो काम नसकीकन विचैमा तिमीलाई छोड्नुपयो । यसो गर्नाको कारण मुख्य मेरो हृदयको दुर्बलता हो । खुब मौकामा तिमीले मलाई सम्झायौ । यसको निमित्त ईश्वरलाई धन्यवाद दिन्छु । तिमीले यो पत्र पाउने बेलासम्म म त्यहाँबाट धेरै टाढा हुने छु र मेरो पत्तो कसैले पाउन सक्ने छैन” (मल्ल, २००९, पृ. १६२-१६३) । प्रस्तुत पत्रमा एकातिर ललितको आफ्नो आजीवन विवाह नगर्ने प्रण, अर्कातिर मायारानीको आफूप्रतिको आशक्तिका कारण यो विषम परिस्थितिबाट बच्न पत्र लेखी आफ्नो सबै यथार्थ विचार समावेश गरी प्रस्तुत पत्र लेखिएको छ ।

विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाको *नरेन्द्रदाइ* उपन्यासमा प्रयुक्त पत्रहरूमध्ये पहिलो पत्र गौरीले पतिलाई आफ्नो कुरा राख्न नसक्दा लेखिएको पत्र हो । गौरी पतिबाट बहिष्कृत भएकी थिइन् । यिनले मुनरियालाई सौताकै रूपमा स्वीकार्न पनि तयार थिइन् तर नरेन्द्रलाई भेटेर त्यो कुरा भन्न सक्ने अवस्था थिएन । त्यही विशेष सन्दर्भमा त्यो पत्र उपन्यासमा प्रयोग गरिएको छ । गौरीले नरेन्द्रलाई लेखेको पत्र जुन उहाँ (नरेन्द्र)लाई दिनु है भनी सानोबाबुको हातमा गौरीले थमाइदिएकी थिइन्, त्यस पत्रमा भनिएको छ, “के भनेर सम्बोधन गरूँ हजुरलाई ? मैले हजुरको प्रेम पाइँनँ, प्रिया हुन सकिँनँ म । तर प्रेमको कुनै अपेक्षा नगरेर, के म आफ्नो तरफबाट एकोहोरो प्रेम अर्पित गरेर हजुरलाई ‘प्राणाधार’ भनेर बोलाउन पाउँदिन र ? हृदयले बारम्बार साउतीको स्वरमा यही सम्बोधनद्वारा हजुरलाई बोलाउने गरेको छ । आज कलमले मेरो यही हृदयको वाणी समातेको हो । मुनरियालाई आज बैनीको पदमा स्थापित गरेर उसको पनि सहायता लिने प्रयास गर्छु । यो सम्भव भएन भने म आफैँ अन्तिम जोडबाट हजुरलाई यस घरमा थाम्ने प्रयत्नमा यो चिठी पठाउँदै छु” (कोइराला, २०५१, पृ. ४२-४५) । नरेन्द्रले गौरीलाई लत्याएर मुनरियालाई लिई घर छाडेर जाने निर्णय गरेको थाहा पाएपछि गौरीले प्रस्तुत पत्र लेखेकी हुन् । यस पत्रमा लोग्नेलाई आदर र श्रद्धा व्यक्त गर्दै गौरीले एउटा असल पत्नी तथा पतिव्रता नारीको परिचय दिएकी छन् । सौतालाई मुटुको किलो ठानिने समाजमा गौरीले बहिनीका रूपमा सहजै स्वीकार गर्ने तथा आफू दुलाको बत्ती भएर बस्ने कुरा बताएकी छन् । लोग्ने नरेन्द्रलाई घरमै थमाउन आफ्नो अधिकार खोसिए पनि लोग्नेको खुसीका लागि समर्पित र त्यागी नारीको परिचय गौरीले प्रस्तुत पत्रमा दिएकी छन् ।

आफ्नो विचार व्यक्त गर्न नचाहँदा

विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाको *तीनघुम्ती* उपन्यासमा आफ्नो कुरा राख्न नचाहँदा पत्र उपयोग गरिएको छ । छोरीलाई त्यसै लत्याउन नसकेकाले बाध्य भएर उनले पतिलाई छाड्नुपरेको छ । पैतालिस वर्षे इन्द्रमायाले अठार वर्ष पहिले पीताम्बरलाई लेखेको पत्रमा भनिएको छ, “सम्बोधनका लागि क्षमा चाहन्छु, तर यो मेरो

हृदयको भावनाले स्वाभाविक किसिमबाट उच्चरित गरेको सम्बोधन हो। म तिमीसँग बिदा लिँदै छु। यसकारणले म यो चिठी लेख्दै छु कि बिदाको दिन म तिमीलाई कुनै किसिमको व्यथा दिन चाहन्नँ” (कोइराला, २०५५, पृ. ७३)। प्रस्तुत पत्रमा इन्द्रमायाको जीवनका तीन घुम्तीहरूमध्ये तेस्रो घुम्तीमा छोरीलाई प्राप्त गर्दा पतिलाई नचाहँदा नचाहँदै पनि छोडनुपरेको सन्दर्भ प्रयोग गरिएको छ। लोग्नेलाई छोडनुपर्दा आफ्नो जीवनलाई आधा पारेर जानुपरेको, आफू जहाँ पुगे पनि पतिलाई नै मानिरहने, लोग्नेको भौतिक शरीर प्राप्त गर्न नसके पनि मनमतिष्कमा पतिलाई श्रद्धा र आस्था व्यक्त गरिरहने कुरा इन्द्रमायाले यस पत्रमा व्यक्त गरेकी छन्। एउटा पतिव्रता नारीले जस्तै पतिभक्ति यस पत्रमा व्यक्त गरिएको छ।

घनश्याम खड्काको *निर्वाण* उपन्यासमा प्रयुक्त पत्र आफ्नो विचार व्यक्त गर्न नसक्दा प्रयोग गरिएको छ। बाबुले छोरोलाई लेखेको पत्रमा भनिएको छ, “होसका साथ बाँच्यो भने मृत्यु पनि होसका साथ वरण गर्न सकिन्छ। यो जीवन भनेको भोगविलास र मोजमस्तीमा बिताउने चिज होइन। यो पत्र नै तेरा लागि मैले छाडेर गएको सम्पत्ति हो। जायजैथा मन लागे दान गर्नसमेत तँ स्वतन्त्र छस्। तर यो पत्र नहराउनु र यसको आशय नविसर्नु” (खड्का, २०७२, पृ. २४२-२४४)। प्रस्तुत पत्रमा बाबुले छोरोलाई सम्पत्तिकारूपमा सत्मार्ग अवलम्बनको उपाय बताएका छन्। जीवनको सबभन्दा सार्थकता भनेको होस्का साथ जिउनु र होस्का साथ मर्न सक्नु हो। मानव जीवन सर्वोच्च जीवन हो। यसलाई व्यर्थमा खेर फाल्नु हुँदैन। निर्वाणको प्राप्त जीवनको अन्तिम लक्ष्य हो भन्ने विषय प्रस्तुत पत्रमा उल्लेख गरिएको छ।

हानिनोक्सानी हुने अवस्थामा

टुकराज मिश्रको *रिडी र राँची* उपन्यासमा चन्द्रशमशेरले दाजु वीरशमशेरलाई भेटेर आफ्ना कुरा राख्दा थप हानिनोक्सानी हुने अवस्था भएकाले आफ्ना कुराहरू पत्रमार्फत जानकारी गराएका छन्। बोलचाल नभएको अवस्थामा चन्द्रशमशेरले प्रत्यक्ष भेटेर कुरा गर्ने अवस्था नभएकाले छोरीको विवाहका लागि अनुमति माग्नका लागि चन्द्रशमशेरले दाजु श्री ३ महाराज वीरशमशेरलाई पठाइएको पत्र निम्नानुसारको छ, “छोरीको विवाह गर्ने बखत भैसक्यो। अब त अधिकाल पनि हुन लाग्यो। हुर्केकी छोरी विवाह नगरी राख्नुभएन। विवाह नगरी राखे वित्यास पर्ला भन्ने डर ! वर पनि राम्रै पाएको छु। बभाडी राजाको छोरा वेशै छन्। कुल घरान पनि हो। उनलाई नै बक्सने हो कि ! अब लगन पनि धेरै छैन भन्छन्। विलम्ब गर्नु पनि भएन। सकेसम्म अन्त्य लगनमा नगर्नु भन्छन्। महाराज ! जो (मिश्र, २०४८, पृ. १३-१५)। यिनी आफ्नी छोरीको विवाह बभाडी राजकुमार जयपृथ्वीबहादुर सिंहसँग गराउन चाहन्थे। तर त्यतिबेला श्री ३ महाराजको अनुमति लिनुपर्थ्यो। यिनलाई वीरशमशेर कुरा सुन्नु त परै जाओस् आँखाले हेर्दा पनि हेर्दैनथे। त्यस्तो विषम परिपरिस्थितिमा यिनले आफ्नो कुरा राख्न पत्रको माध्यम अपनाएका छन्।

लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको *चम्पा* उपन्यासमा हानिनोक्सानी हुने अवस्थामा लेखिएको हो। प्रस्तुत पत्रमा भनिएको थियो, “चम्पा ! मलाई ईश्वरको प्रेरणा यस्तै भयो। म तिमीबाट डराएर भागिरहेको छु। तिमी भयानक वस्तु छ्यौ। पहिले त म तिमीमा होमिउँ भने जस्तो लाग्दथ्यो तर म बाँच्न चाहन्छु। म मर्न चाहन्नँ। तिमी मेरी मृत्यु हौ। यो पत्र तिम्रो हातमा कुनै दिन जरूर पर्ने छ। पढ्दा तिमी दुःखित हुने छौ। तर तिमी विचार गर कि मलाई स्त्री विष छ। म अभागी टिबीको सिकार छु। निको भए जस्तो मात्र छ। कति जना निको भएर स्त्रीको संसर्गले मरेका छन् चम्पा ! तिमी मलाई माफ गर। म तिम्रो ज्वाला, पवित्र सुन्दर ज्वालामा होमिएर शीघ्र मर्न चाहन्नँ” (देवकोटा, २०५२, पृ. ४३-४४)। यदि पति रामकान्तले पत्रमा उल्लेख गरेको कुरा पत्नी चम्पासँग सरसल्लाह गरेको भए पतिलाई जान दिने थिइन् वा यिनी

आफू पनि पतिसँगै जान खोज्ने तथा अन्य विपत्ति आइलाग्न सक्थ्यो । त्यसबाट पतिको उद्देश्य अधुरो हुने थियो । त्यसैले उनले सुटुक्क पत्र लेखी आफू आफ्नो जीवनमार्गमा अगाडि बढेका छन् ।

सुन्दरप्रसाद शाह 'दुःखी'को कान्तवती उपन्यासमा गोपिकाले आफ्नो कुरा महारानीसमक्ष प्रत्यक्ष राखी हानिनोक्सानी हुनबाट पतिलाई बचाउने उद्देश्यले लेखिएको छ । महाराज रणबहादुर शाहकी पत्नी महारानी कान्तवती सुत्केरी अवस्थामा विरामी हुँदा यिनको उपचार गर्ने राजवैद्य भवानी बल्लभ थिए । रुघाखोकी हुँदै ज्वरो सन्निपात भई राजयक्ष्य (क्षयरोग)ले छोएकी महारानीलाई सन्निपातको औषधि खुवाएको आरोपमा महाराजले सर्वस्वहरणसहित प्राणदण्डको सजाय सुनाई लालमोहरसमेत लगाएका हुन्छन् । भवानी बल्लभकी पत्नी गोपिकाले महारानीमा विन्ती पत्र जाहेर गर्दछिन् । जसमा भनिएको थियो, "सेविकाको छोरीको विवाह भैसक्यो, दुई छोराको विहे हुन बाँकी छ । तिनीहरूको खुट्टा टेकाउन अझै बाँकी छ । सरकार न्याय नपाए गोरखा जानु भन्ने सर्वत्र प्रसिद्ध हुँदाहुँदै द्रव्य शाह, राम शाह र बडामहाराज पृथ्वीनारायण शाहको वंशज सरकारको शासनमा चोरलाई चौतारी र साधुलाई शूली, यो कस्तो न्याय हो ? सरकार र पतिको प्राणको रक्षा गरी पाउँ (शाह, २०५५, पृ. ७५) । त्यतिबेला महारानी सामु आफन्त त पर्न सक्दैनथे भने गोपिका नजिक परेर आफ्ना समस्या राख्ने कुरा सम्भावना बाहिरका थिए । त्यस्तो अवस्थामा पत्र नै एक मात्र उपयुक्त माध्यम थियो । प्राणदण्ड सुनाइएका निर्दोष आफ्ना पतिको प्राणरक्षाको कामना यिनले गरेकी छन् । यो पत्र प्राप्त गरेपछि रानीले सबै कुरा बुझेर गोपिकाका पति निर्दोष नै भएकाले अनेक बहाना बनाई महाराजसँग विन्ती गरी उनको सजाय फिर्ता गर्न लगाई प्राणरक्षा गरिदिएकी छन् । पत्रको प्रभावले प्राणको रक्षा भएको घटना यस उपन्यासमा आएको छ ।

नेपाली उपन्यासमा पत्रप्रयोगको प्रयोजन

उपन्यासमा पत्रप्रयोग गर्नुको कुनै प्रयोजन रहेको हुन्छ । आरामी खबर, घरव्यवहारको जानकारी दिनु, सुखदुःख व्यक्त गर्नु, मायाप्रेम प्रकट गर्नु तथा कुनै विषयको जानकारी गराउनु पत्र लेखनका प्रयोजन हुन् । केही नेपाली उपन्यासमा प्रयुक्त पत्रमा यिनै विषयवस्तुको बोध गराउन पत्र लेखिएका छन् ।

आरामी खबर

पत्रमा प्रायः आरामी खबर लेखिएकै हुन्छ । यस सँगसँगै घरव्यवहार, सुखदुःख, मायाप्रेम तथा आर्थिक कारोबारका कुरा पनि आएका हुन्छन् । असित राईको नयाँ क्षितिजको खोज उपन्यासमा प्रयुक्त पत्रमा जीवनका आरोहअवरोहको उल्लेख गरी पुस्तालाई पुर्खाको इतिहासको जानकारी गराइएको छ । विशेष गरी दार्जिलिङको स्थापनामा नेपालीहरूको योगदानको विषय उपन्यासमा आएको छ । जर्मन विरूद्ध ब्रिटिस सरकारको समर्थनमा प्रथम विश्वयुद्धमा लड्न गएको सर्वजितले बहिनी धनसरालाई लेखेको पत्रमा भनिएको छ, "बहिनी धनसरामा दाजु सर्वजितको आशिष । आमाबाबुलाई गड्गा स्नान गरी चरणकमलमा ढोग । उप्रान्त बात फुर्सद छैन । चिठी लेखेन भनी नसुर्ताउनु । ट्रेनिङ सकियो, अब हामी पनि कता लाग्नुपर्ने हो, अडर आउनासाथ हिँड्नुपर्छ । नमरी बाँचे लडाईँ थामिएपछि भेट होला" (राई, सन् १९८४, पृ. ७०-७१) । प्रस्तुत पत्रमा आरामी खबरका साथै दार्जिलिङको सामाजिक जीवनको छोटो कथा प्रस्तुत गरिएको छ । दार्जिलिङको गुन्डीबजारको विकास र त्यहाँको सामाजिक अवस्था यस पत्रमा उल्लेख गरिएको छ । अङ्ग्रेजको विस्तारवादी नीतिअनुरूप दार्जिलिङका आदिवासीलाई दुःख दिएर, लखेटेर, लडाएर, कुल्ली बनाएर भाँडा मजाउँदै कसरी पतन गराए भन्ने कुराको जानकारी यस पत्रमा उल्लेख गरिएको छ । दोस्रो, तेस्रो

पुस्तालाई अगिल्ला पुस्ताका इतिहासबारे पत्रमा अवगत गराइएको छ । नेपालीहरू पहिलो विश्वयुद्धमा भर्ती भएका र लडेका कुराहरू यस पत्रमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

घरव्यवहार

मन्जिला अनिलको *गोधूली संसार* उपन्यासमा पाँच ओटा पत्र प्रयुक्त छन् । यी सबै पत्रमा घरव्यवहारिक कुरा प्रस्तुत गरिएका छन् । निम्नवर्गीय परिवारको बिर्खबहादुरले घर चलाउनका लागि साहुसँग लिएको पाँच सय रुपियाँ साहुले सावाँब्याज जोडी पाँच हजार बनाएपछि यो रकम तिर्न नसकी घरबारबिहिन भएको र त्यसैको परिणतिले उनको परिवारमा आएको चतारचढाव तथा उनीहरूले जिउनका लागि पाएको सास्ती तथा हैरानी पत्रमा आएको छ । साहुप्रति बदलाको भावना लिएर भाइ प्रशान्त, आमा गोमा, बाबु बिर्खहादुर र साहुको छोरा गरी चार जनालाई चारओटा पत्र तथा अर्को एक पत्र आश्रमबाट बाहिरिएपछि आमालाई लेखेकी हुन्छिन् । तीमध्ये रोमीले भाइलाई लेखेको पत्रमा भनिएको छ, “हामी कठोर समयसँग जुध्दै अगाडि बढिरहेका छौं । तिम्रो र हाम्रो जीवनका एक एक पल महत्वपूर्ण छन्, जो इतिहाससँग सम्बन्धित छन् । बाबुबाजेले राखेको इज्जत, मानप्रतिष्ठा र पुर्खाको सम्पत्ति जोगाउने हाम्रो अभिभारालाई हामी दुवैले पूरा गर्नु छ । अत्यन्त मार्मिक कुराहरू छन् । पुर्खाले आर्जेको धरोहरहरू मेटाएर गए तर हामी हाम्रो अठोटलाई मेट्न दिने छैनौं । हामीपछि आउने हाम्रा पिँढीहरूले हाम्रा सन्ततिका सुनौलो इतिहास खोज्ने छन् । तसर्थ बाबु ! हामीले हिम्मत हान्नु हुँदैन” (अनिल, २०७६, पृ. ५८-६०) । दिदी रोमीले भाइ प्रशान्तलाई लेखेको प्रस्तुत पत्रमा आफूहरू साहुबाट ठगिएको तथा अब आफूहरूले समाजमा पुस्तौदेखि जरा गाडेर बसेको सामन्ती संस्कारको अन्त्य गर्नुपर्ने भएकाले भाइलाई क्रान्तिका लागि तयार रहन आग्रह गरिएको छ । उनीहरूमा जसरी पनि पुर्खाको सम्पत्ति फिर्ता गर्नुपर्ने दायित्व रहेको छ । साहुले अन्यायपूर्ण तरिकाले बाबुलाई भुटो मुद्दा लगाएका तथा उनीहरूलाई घरबाट निकालेकाले यस विरुद्ध शक्तिसञ्चय गरी उपयुक्त समयमा योजनाबद्ध तरिकाले साहुप्रवृत्ति विरुद्ध लाग्न भाइलाई भनिएको छ । आफू र भाइ दुई जना भएर आफूहरूको घर तथा सम्पत्ति जुन साहुले हडपेको थियो त्यो फिर्ता गर्ने अभियानमा लागेको कुरा पत्रमा उल्लेख गरिएको छ । समाजमा विद्यमान साहुको अन्यायपूर्ण कपटी व्यवहार छिट्टै अन्त्य हुने कुरा पनि बताइएको छ । साहुको छोरालाई लेखिएको पत्रमा आफ्नो अभियानमा सहभागी भई आफूहरूलाई सहयोग गर्न भनिएको छ ।

सुखदुःख

विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाको *हितलर र यहूदी* उपन्यासमा प्रयुक्त पत्रमा लामो पानीजहाजको यात्रा, यस यात्रामा भेटिएकाहरूको प्रवृत्ति, पत्नीसँग टाढिनुपर्दाको पीडा प्रस्तुत गरिएका छन् । म पात्रले लक्ष्मीलाई बम्बईबाट लेखेको पत्रमा भनिएको छ, “प्यारी लक्ष्मी, मेरो यात्रामा एउटी केटीसँग सङ्गत भएको छ । नाउँ रेवा हो । दुब्ली, पातली, कलिलो अनुहार, एकदम गोरी भन्दिन, ठुला आँखा, घुम्नेका परेला भारी खालका र आँखीभौं लामा लामा, पातला ओठ, जहिले पनि मिलेका हाँस्दा...” (कोइराला, २०५४, पृ. ४०) । म पात्रले लेखेको यो पत्र उनैलाई मन नपरेपछि, यसलाई फालेर अर्को पत्र लेख्छन् । त्यसमा भनिएको छ, “प्यारी लक्ष्मी, मेरो यात्रा रमाइलोसँग बितिरहेको छ । यहाँ केही मित्रहरू पनि बनिसकेका छन्, नारायणन एक ठुलो लेखक जसको फ्रान्समा उपन्यास छापिँदै छ । रेवा पनि छ, गुजराती केटी, उमेर कति होला सत्रदेखि पच्चिसभित्र जहाँ पनि उसलाई राखे हुन्छ । मलाई अठार वर्षकी जस्ती लाग्छे । ऊ भन्छे- हेरन, क्षण सुन्दर

हुन्छ रे जीवन तस्वीर जस्तो हो रे... र भन्छे- यात्राको स्थिति असल रे-पुगिएको भन्दा, र भन्छे ...” (कोइराला, २०५४, पृ. ४९)।

मायाप्रेम

टुकराज र पद्मराज मिश्रको *रामकृष्ण कुँवर राणा* उपन्यासमा प्रस्तुत गरिएको पत्रमा मायाप्रेमका कुरा प्रस्तुत गरिएको छ। भुवनेश्वरीले रामकृष्णलाई लेखेको पत्रमा भनिएको छ, “नाथ, मजस्ती पतीत पातकी कन्याले हजुरजस्ता निर्मल वंशका वीर पुरुषलाई नाथ भन्न सुहाउने होइन तैपनि नसुहाएर के गर्नु ? मेरो मन मेरा वशमा छैन। जुन दिन हजुरले मेरो मुखमा औषधि हालिदिनुभयो, त्यही दिनदेखि खाँदा, सुत्दा, उठ्दा, बस्दा हजुरलाई सम्झन्छु। नसम्झने कति कोसिस गर्‍यो, केही सिप लागेन...। जुन दिन हजुरको दर्शन पाएँ त्यही दिनदेखि हजुरको चरणमा यो शरीर सुम्पेकी छु। अब म हजुरसँग विवाह गर्न पाइँन र हजुरसँग बस्न पाइँन भन्ने पीर छैन। मलाई पुग्यो मेरो मन कसैले बाँधेर बाध्दिँन। हजुरका पाउमा मनले पूजा गर्ने छु। अरू मलाई केही चाहिँन। हजुर वीर, बुद्धिमान्, रूपवान्, विद्यावान् हुनुहुन्छ। हजुरलाई सयकडौँ स्वास्नीमानिसहरू मेरैजस्तो ख्याल गर्दछन्” (मिश्र, १९९९, पृ. ९०-९३)। प्रस्तुत पत्रमा भुवनेश्वरीले रामकृष्णलाई सम्बोधन गर्दै उनीसँग भेट भएपछि आफूले पुनर्जीवन पाएको, संरक्षण पाएको कुरा व्यक्त गरेकी छन्। आफ्नो विवाह रामकृष्णसँग मात्र हुने, अरूसँग हुनै नसक्ने, उनीसँग विवाह गर्न असम्भव भए बरु जीवनभर अविवाहित नै भएर बस्ने प्रतिबद्धता यस पत्रमा भुवनेश्वरीले व्यक्त गरेकी छन्। भुवनेश्वरी र रामकृष्ण भेट भएको, उनको सहयोग र सद्भावले आफ्नो ज्यान बँचेको, गोरखामा शरण पाएको, आफूले जीवन यिनैलाई समर्पण गरेको, उनीसँग विवाह हुन नसके आजीवन अविवाहित भएर रहने कुराका साथै रामकृष्णको गुनगान गाइएको छ। आफ्नो प्रेम, आस्था, समर्पण र सम्पूर्ण अवस्थाको अवगत त्यस पत्रमा गराइएको छ।

कृष्ण र उनकी प्रेमिका राधासँग सम्बन्धित विषयवस्तुलाई प्रस्तुत गरिएको कृष्ण धरावासीको *राधा* उपन्यासमा कृष्णले राधालाई सम्बोधन गरी लेखिएको पत्रप्रयोग गरिएको छ। प्रस्तुत पत्रमा भनिएको छ, “राधा, पल पलको स्मरणमा ताजै छुथौ तिमी। त्यो रात हामी घरबाट हिँड्दा साँझै दुःखी थियौँ। हामीले बुझिसकेका थियौँ, अब आउने समय हिजोको जस्तो रमाइलो र आनन्दित हुने छैन, न हाम्रो मिलन नै त्यति सहज र स्वाभाविक छ। अन्तिमपल्ट तिमिले भेटेर फर्केपछि म सिधै तिनै जङ्गल र मैदानहरूमा गएँ, जहाँ हामीले कैयौँ एकान्तताहरू विताएका थियौँ” (धरावासी, २०६४, पृ. ९७-९९)। प्रस्तुत पत्रमा कृष्णले राधालाई आफूले युद्धको तयारी गर्नुपर्नाको कारण साथै आफ्ना विगतका बारे बताएका छन्। मूलतः मामा कंशको अत्याचारको सीमा नाघेकाले अधर्मको विनाश तथा धर्मको स्थापनार्थ युद्धको तयारी गरेका छन्। यिनले राधालाई उनीहरूको बाल्यकालीन क्रीडाको स्मरण गराउँदै आफू र दाजु बलरामले जङ्गलमा पाएका दुःखहरू प्रस्तुत पत्रमा उल्लेख गरेका छन्।

विषयको जानकारी

मोहनबहादुर मल्लको *बहादुर नजर* उपन्यासमा प्रयुक्त पत्रमा आफ्नो अवस्थाको जानकारी गराएका छन्। बहादुर शाहले नजरलाई लेखेको पत्र गाइनेले पाल्पा दरवारमा पुगी गाएका हुन्छन्। पत्रमा भनिएको छ, “मेरो गन्धन, सुनिदिने मान्छे कोही छैन, मेरो सुनाउने मान्छे कोही छैन। हजुरको उमेरमा मेरो पनि हजुरकै जस्तै अवस्था थियो। राजदरवारको सुखसयलमा माताको माया र पिताको दयामा मेरा दिन कटनी भइरहेको थियो। अठार वर्षसम्म दुःख भनेको के हो थाहा थिएन, बुवाज्यू स्वर्ग भएपछि मुमाज्यू सती गइबक्स्यो। तेइस वर्षको उमेरमा दाजु प्रतापसिंह राजा होइबक्स्यो। उसबेला चौतरिया मान दिएर मलाई

राजकाजमा सामेल गरियो । मलाई छलफलमा राजकाज सम्बन्धमा राय दिने काम परेर आयो । श्री बुवाज्यूबाट थालिबक्सेको एकीकरण काम अधुरो अवस्थामा थियो । हामी सबै राजाको भलो चिताएर काम गर्न थाल्यौं । गोरखाको विजय यात्रा चलिरहेको थियो । राजा दाइ चुप थिए । यही अवस्था श्री ५ मा जाहेर दिँदा मैले वनबासको सजाय पाएको हुँ” (मल्ल, २०३६, पृ. ६८-६९) । प्रस्तुत पत्रमा बहादुर शाहले आफ्नो दुर्भाग्यपूर्ण अवस्थाको कारण जानकारी गराएका छन् । आफू बुवा पृथ्वीनारायणको सपना साकार गर्ने काममा लागेको तर जनता र राज्यको काममा भन्दा भोगविलासमा रमाउनेहरूको बोलवालाले गर्दा आफू दरबारबाट गलहतिनुपरेको कुरा पत्रमा उल्लेख गरिएको छ । प्रस्तुत पत्रमा बहादुर शाहको देशप्रेमको भावना प्रस्तुत गरिएको छ । आफू राजद्वारको सुखसयलमा हुर्किएको, बुवा महाराजको देहावसानपछि दाजुको शासनकालमा चौतरिया पदमा नियुक्त भई राजकाज संहाल्नुपरेको, राजकाजसम्बन्धी यथार्थ जानकारी गराउँदा वनबासको सजाय भोग्नुपरेको विषयको अवगत गराइएको छ । त्यस पत्रमा निर्दोष बहादुर शाहको चरित्रको परिचय दिने काम भएको छ ।

केशवराज पिँडालीको *एकादेशकी महारानी* उपन्यासमा प्रयुक्त पत्रमा विषयको जानकारी गराइएको छ । पहिलो पत्र भेटघाट हुन नसकेको अवस्थामा महारानीका कारिन्दा दिनानाथले महारानीसमक्ष उनको हितका लागि आफू जागिर छोड्नका लागि पनि तयार भएको विषय बताएका छन् भने दोस्रो पत्रमा महारानीले दिनानाथलाई लेखेको प्रतिउत्तर पत्रमा दुवैको पवित्र विचार भएको तथा आफूलाई नछाड्न आग्रह गरिएको छ । दिनानाथले महारानीलाई लेखेको पत्रमा भनिएको छ, “मैले सबै कुरा सुनें । यस स्थितिमा मलाई अझै पनि नोकरीमा राख्नु उचित हुँदैन । मैले पनि हजुरको इज्जत र प्रतिष्ठामा आँच आउन दिनु जाती हुँदैन । यसर्थ म नेपालै जान्छु । हजुरको म माथिको निगाह र स्नेहलाई आजीवन पोको पारेर बस्ने छु । चिन्ता त लाग्छ हजुरको, भविष्य के होला” (पिँडाली, २०४४, पृ. १०९) । जव महाराजले आफ्नै महारानीको चरित्रमाथि नै शङ्का गर्दछन् तब यो कुरा थाहा पाएपछि महारानीका कारिन्दा दिनानाथले सबै कुरा बुझी महारानी र आफू दुवैको हितका लागि आफू जागिर नै छाडेर जान तयार भएको कुरा प्रस्तुत पत्रमा बताएका छन् । प्रस्तुत पत्रको प्रतिउत्तरमा महारानी लेख्छिन्, “तिम्रो चिठी पढेर मेरो आँडमा काँडा उर्मो । मेरो साँच्चै नै दुर्भाग्यको दिन आएको छ । तीन वर्षको विचमा यता आफ्नो र उता बुबुहरूको राज्य खोसियो अब हुँदा हुँदा मेरो आफ्नै खसम मेरो सतित्वमा शङ्का गर्न थालेका छन् ... । तिम्रो शुद्ध छौं, म शुद्ध छु” (पिँडाली, २०४४, पृ. १०९) । महाराज र महारानीको भगडा भएको, महाराजले महारानीमाथि षड्यन्त्र गरेको थाहा पाएपछि महारानीका कारिन्दा दिनानाथले महारानीलाई पत्र लेख्दछन् । महाराजले दिनानाथलाई कूटपिट गरी मार्नसमेत लगाएका हुन्छन् तर डाक्टर र महारानीको सहयोगमा मरणसन् अवस्थामा पुगेका दिनानाथलाई अस्पताल पुऱ्याई उपचार गरिएको हुन्छ ।

कृष्ण धरावासीको *राधा* उपन्यासमा विषयको वर्णनका क्रममा प्रयुक्त पत्र विषयको जानकारी गराउने सन्दर्भमा प्रयुक्त पत्र हो । प्रस्तुत पत्रमा कृष्णले राधालाई आफूहरूको बाल्यकालीन सन्दर्भको स्मरण गराएका छन् । उनीहरू बाल्यकालमा खेलेका जङ्गलमा आज आफू र दाजु बलराम हिड्दाका निकै पीडाहरू भोग्नुपरेको उल्लेख गरिएको छ । आफूहरू नचाहँदा नचाहँदै पनि मामा कंशसँग लडाईं गर्नका लागि युद्धको तयारीमा लाग्नुपरेको बताइएको छ । कंशको मनोमालिन्य र मनपरीतन्त्र, कृष्णका मातापितालाई जीवनभरि यातना र सास्ती दिएका, उनीहरूलाई बन्दी बनाएका, उनले आफ्नै पितालाई अपदस्त गरी बन्दी बनाएका, बहिनीज्वाइँलाई जीवनभरि बन्दी बनाएका, नवजात शिशुलाई हत्या गरेका, कृष्णका आमाबाबुका रेखदेख गर्ने सबै दासदासी र चाकरहरूलाई उनीहरूले कृष्णलाई गोप्य रूपमा हुर्काउन मद्दत गरेबापत प्राणदण्ड दिएका, सयौं दासदासी र चाकरहरूको सामूहिक हत्या गरेका थिए । त्यही अत्याचारको विरुद्ध, धर्मको स्थापनार्थ यिनी लड्नुपरेको कुरा पत्रमा उल्लेख गरेका छन् ।

निष्कर्ष

नेपाली उपन्यासमा प्रयुक्त पत्रमा कुनै एउटा विषयलाई स्पष्ट पार्न खोजिएको हुन्छ भने कतिपय सन्दर्भमा विभिन्न कुराहरू घरव्यवहार, सुखदुःख, मायाप्रेम, कुनै विषयको जानकारी गराइएको पनि हुन सक्छ। प्रेमीप्रेमिका तथा पतिपत्नीले प्रत्यक्ष राख्न नसकेको कुरा पत्रमार्फत राख्ने गरेको बुझिन्छ। प्रेमीले प्रेमिकालाई तथा प्रेमिकाले प्रेमीलाई लेखेका सबै पत्रमा मायाप्रेम मात्र नभई घरव्यवहारका कुरा पनि प्रस्तुत गरिएका हुन्छन्। पतिले पत्नीलाई तथा पत्नीले पतिलाई लेखेका पत्रमा घरव्यवहार, सुखदुःख, मायाप्रेमका साथै घरव्यवहारका कुरा पनि प्रस्तुत गरिएका हुन्छन्। *भ्रमर*मा प्रयुक्त पत्रहरूमा आधुनिक संस्कार र संस्कृतिमा रमाएको शेखर भ्रमर बनेर वासन्ती रमणीका गन्धमा रस चुस्दै हिँडेको र विभिन्न हण्डर ठक्कर खाँदै पछि वीणासँग विवाह गरी पारिवारिक संरचनामा आबद्ध भएको विषयवस्तु प्रस्तुत गरिएको छ। *रामकृष्ण कुँवर राणा*मा मल्लकालीन उपत्यकाको अवस्था र गोरखा विजयको अभियानजस्ता कुरा प्रस्तुत गरिएका छन्। *रिडी र राँची*मा शासकले अपनाउनुपर्ने शैली, शासकीय कमजोरी पक्षजस्ता विषयनिर्देश गरिएको छ। *मायारानी*मा प्रयुक्त पत्रहरूमा असमान विवाह र त्यसले निम्त्याएको दुःखद परिणति प्रस्तुत गरिएको छ। यस उपन्यासमा एक असफल प्रेमी र प्रेमिकाको दुःखद जीवनयात्रा पत्रमा उल्लेख गरिएको छ। *बहादुर नजर*मा प्रयुक्त पत्रमा बहादुर शाहको देश निकालाको विषय प्रस्तुत गरिएको छ। *तीनघुम्ती*मा इन्द्रमायाले चाहेर नभई परिस्थिति बलवान् भईदिँदा आफूलाई आधा पारेर जानुपरेको घटना स्मरणका रूपमा पत्रमा उल्लेख गरेकी छन्। *नरेन्द्रदाइ*मा पतिपरित्यक्ता गौरीले आफ्नो पतिप्रतिको आशक्ति, श्रद्धा र आस्था भाव तथा रुग्ण भएका पति जीवनको अन्तिमतिर पाइसकेपछि विक्षिप्त बनेपछिको भाव पत्रमा व्यक्त गरिएको छ। *मायारानी*मा मायारानीले ललितलाई लेखेको पत्रमा मायाप्रेमका कुरा साथै ललितको विवाहका लागि आफूले नै केटी खोजिदिने, विवाह खर्च पनि आफैँले व्यहोरिदिने कुरा बताएकी छन्। *बहादुर नजर* उपन्यासमा प्रेमी बहादुर शाहले प्रेमिका नजरलाई लेखेको पत्रमा राज्यसञ्चालनसम्बन्धी कुराहरू उल्लेख गरी देशभक्तिको भाव व्यक्त गराइएको छ।

नेपाली उपन्यासमा प्रयुक्त पत्रका प्रयोक्ताका रूपमा घरपरिवारका सदस्य, पति-पत्नी, साथी-साथी, प्रेमिका-प्रेमी आदि रहेका छन्। भेटघाट हुन नसक्दा, आफ्नो विचार व्यक्त गर्न नसक्दा, आफ्नो विचार व्यक्त गर्न नचाहँदा, हानिनोक्सानी हुने अवस्थामा विचार सम्प्रेषणका लागि पत्र लेखिएका छन्। आरामी खबर दिनका लागि, घरव्यवहारसम्बन्धी कुराको आदानप्रदानका लागि, आपसी सुखदुःखको साटासाटका लागि, मायाप्रेम व्यक्त गर्नका लागि, कुनै विषयको जानकारीका लागि पत्रको प्रयोग गरिएको पाइन्छ। उपन्यासका पत्रले समाज, संस्कृति, सभ्यता, विकासको क्रम जस्ता पक्षको प्रतिनिधित्व गराएका छन्। ती इतिहासका महत्वपूर्ण सामग्रीका रूपमा रहेका छन्। तिनमा विगतको बयान, वर्तमानको व्यवहार, भविष्यलाई शिक्षा, प्राचीनताको खोजी, सभ्यताको मूल पहिचानको बाटो प्रस्तुत गरिएका छन्। पछिल्लो पुस्तालाई इतिहासबोधका लागि ती सामग्री महत्वपूर्ण छन्। नेपाली उपन्यासमा प्रयुक्त पत्रले समाजको प्रतिबिम्ब उतारेका छन्। ती पत्रको विषय र आवश्यकतालाई बुझ्न त्यतिबेलाको समाजलाई बुझ्नु आवश्यक र अपरिहार्य पनि छ। उपन्यासमा प्रयुक्त पत्रमा पत्रलेखन कालको समाज, संस्कार, वातावरणको प्रतिनिधित्व गरिएको पाइन्छ।

सन्दर्भ-सामग्री

- अनिल, मन्जिला. (२०७६). *गोधूलि संसार*. काठमाडौं : शिखा बुक्स ।
- कोइराला, विश्वेश्वरप्रसाद. (२०५१). *नरेन्द्रदाइ*.(ते.सं.). ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- कोइराला, विश्वेश्वरप्रसाद. (२०५४ क). *जेलजर्नल*. काठमाडौं : जगदम्बा प्रकाशन ।
- कोइराला, विश्वेश्वरप्रसाद. (२०५४ ख). *हिटलर र यहूदी*.(चौ.सं.). ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- कोइराला, विश्वेश्वरप्रसाद. (२०५५ क). *तीनघुम्ती*.(द्वै.सं.). ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- कोइराला, विश्वेश्वरप्रसाद. (२०५५ ख). *बाबु, आमा र छोरा*.(ते.सं.),ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- कोइराला, विश्वेश्वरप्रसाद. (२०६३). *फेरि सुन्दरीजल*. काठमाडौं : जगदम्बा प्रकाशन ।
- खड्का, घनश्याम. (२०७२). *निर्वाण*. काठमाडौं : अल्केमी पब्लिकेसन ।
- पिंडाली, केशवराज. (२०४४). *एकादेशकी महारानी*.(चौ.सं.). काठमाडौं : साभा प्रकाशन ।
- देवकोटा, लक्ष्मीप्रसाद. (२०५२). *चम्पा*. (ते.सं.). काठमाडौं : साभा प्रकाशन ।
- धरावासी, कृष्ण. (२०६४). *राधा* (चौ.सं.). ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- मल्ल, मोहनबहादुर. (२००९). *मायारानी*. काठमाडौं : मोहनबहादुर मल्ल ।
- मल्ल, मोहनबहादुर. (२०३६). *बहादुर नजर*. काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञाप्रतिष्ठान ।
- मिश्र, टुकराज र मिश्र पद्मराज. (१९९९). *रामकृष्ण कुँवर राणा*. काठमाडौं : नेपाली भाषा प्रकाशनी समिति, नेपाल ।
- मिश्र, टुकराज. (२०४८). *रिडी र राँची*. काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञाप्रतिष्ठान ।
- राई, असित. (सन् १९८४). *नयाँ क्षितिजको खोज*.(दो.सं.). दार्जिलिङ : श्याम ब्रदर्स प्रकाशन ।
- विकल, रमेश. (२०५२). *सागर उर्लन्छ सगरमाथा छुन*. ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- सिंह, रूपनारायण. (१९९३). *भ्रमर*. काठमाडौं : पाठ्यसामग्री पसल ।